

תפילת העמידה לחול לפי נוסח איטליה

פתיחה

מקראה

רשימת 12 כתבי היד ותיאורם
תיאור שלושת הדפוסים הקדומים

'סדר חיבור ברכות'

* * *

תפילת העמידה בנוסח איטליה

פתיחה

במאמר זה יובא תיעוד מלא ומפורט של כל שינויי הנוסח - בתיבות, אותיות וניקוד' - הקיימים בתפילת העמידה לחול על פי מנהג איטליה, מתחילתה עד סופה. קיימים היום מאות כתבי יד של סידורי מנהג איטליה עם תפילת העמידה לחול, ובחברתי למהדורה המדעית דלהלן 12 כתבי יד באופן די אקראי, ועוד שלושה דפוסים מייצגים מראשית תקופת הדפוס. אחרי שהכנסתי את הנוסחאות של חמישה כתבי יד, הנוסחים של כתבי היד הנוספים כמעט שלא שינו את מדור השנו"ס באופן ממשי, ולאחר שהכנסתי את חילופי הנוסחאות של תשעה כתבי יד והדפוסים, שלושת כתבי היד הנוספים כמעט שלא הוסיפו כלום. נוסף על כך בדקתי באופן אקראי עוד כמה כתבי יד, ולא הצלחתי למצוא בהם שינויים נוספים שלא תועדו כבר במדור השנו"ס, **כך שהמהדורה דלהלן משקפת את מכלול סידורי איטליה, שכולם דומים זה לזה ברוב ככל הפרטים, ושונים באותם הפרטים המעטים שכבר הובאו במדור השנו"ס.**

המאמר הנוכחי הוא חלק מספרי 'י"ב שערי תפילה', שאני עומד כעת בשלבים אחרונים של הכנתו, והוא עתיד לצאת בקרוב לאור בס"ד על ידי מכון שלמה אומן,

1 הבאתי רק שינויי ניקוד שבהם ההבדל בביטוי בין שני הניקודים הוא הבדל בולט הנשמע לכל אוזן, ולא התייחסתי כלל לשינויי הניקוד שעיקרם הבדל דקדוקי שנפק"מ לביאור המילה ושרשה, אך ההבדל בפועל אינו מורגש לפחות בביטוי המון העם, ובכל כהאי גוונא הסופרים והמדפיסים לדורותיהם כמעט שלא הקפידו בזה, ואין בזה כלל מסורת ושיטה, אלא כל סופר ומדפיס כתב כפי המזדמן וכפי רמת ידיעתו בכללי הניקוד והדקדוק, אבל בשינויי ניקוד המורגשים במבטא בזה יש מסורת ברורה, וכמעט כל הסופרים והמדפיסים לא הלכו בזה לפי ידיעתם בכללי הניקוד אלא ניקדו בפשיטות לפי מה שהציבור נוהג ואומר. אי לכך במאמר זה לא ציינתי כלל את חילופי הניקוד דלהלן: פתח/קמץ, צירי/סגול, קמץ חטוף/חטף-קמץ/חולם, וכן לא ציינתי העדר או הוספת דגש חזק, כי גם הוא אצל המון העם אינו מורגש, ולכן הרבה סופרים לא דקדקו בו, וכן לא ציינתי העדר או הוספת דגש קל כי בחלק מהאיתיות באזורים ותקופות מסוימות לא היה הבדל ביניהם. ואף חילופי חטף-פתח/שוא לא טרחתי לציין.

בספר זה אציג בס"ד את נוסח תפילת העמידה המדויק לפי כל המנהגים והעדויות של כל כתבי היד והדפוסים.²

מקראה

נוסח הפנים בלי סוגרים ובלי כוכבית = נוסח הנמצא בכל המקורות האיטלקיים ללא חילוף, או לכל הפחות בכמעט כל המקורות. **שינויי נוסח שבהם מספר המקורות הסוטים מן הנוסח העיקרי הוא פחות משלושה מקורות שונים יבואו רק בהערות השוליים.**

[מילים שנוספו בסוגריים מרובעים] = נוסחאות שקיימות רק בחלק מעדי הנוסח האיטלקיים, ונוספו לפחות בשלושה עדי נוסח שאינם תלויים בזה בזה.

--- \ --- \ --- = שתיים או יותר נוסחאות **מקבילות** (דהיינו שנוסח אחד **מחליף** את השני ולא שאחד **מוסיף** על האחר), כאשר בהערה הצמודה לסיום המשפט צוין באיזה כתב יד מופיע כל נוסח. בכל המקומות האלו הנוסח המובא ראשון הוא הנוסח הרווח יותר בין עדי הנוסח האיטלקיים, והנוסחים הפחות נפוצים מובאים אחריו.

סימון כוכבית* מורה על שינוי נוסח בחלק מעדי הנוסח שאינו נובע מטעות סופר, ואף על פי כן הוא מופיע רק בהערות השוליים כדי שלא להעמיס על הקורא חילופים רבים, כגון במקומות שיש באותו משפט חילופים נוספים³. כשהשינוי הוא במילה בודדת הכוכבית צמודה לסוף המילה היא, ואילו כאשר השינוי מתייחס לכמה תיבות רצופות, מופיעים שני סימוני כוכבית אחד בתחילת המילה הראשונה ואחד בסוף המילה האחרונה. בהתאמה בהערות השוליים מצוין על הנוסח השונה כוכבית, להורות שהוא הנוסח שהיה אמור להופיע למעלה.

2 החלקים שפורסמו מתוך ספר זה הם: 'מיפוי נוסחי התפלה', המעין 242 (תמוז תשפ"ב), עמ' 184-156; 'בירור נוסח תפילת העמידה לחול בסדר התפילות להרמב"ם ובתכאליל', שפורסם בקובץ דברי חפץ בשני חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון יט (תשרי תשפ"ג), עמ' קעא-ריח, וחלקו השני בגליון כ (ניסן תשפ"ג), עמ' קלה-רב; 'תפלת העמידה לחול לפי נוסח רבינו דוד אבודרהם', מנורה בדרום, מג (אדר תשפ"ג), עמ' נד-סד; 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח קהילות הספרדים על פי חמשים מקורות' שפורסם בקובץ מנורה בדרום בשלושה חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון נ (אב תשפ"ג) עמ' צה-קיב; חלקו השני בגליון נא (אלול תשפ"ג) עמ' כח-מה; וחלקו השלישי יפורסם א"ה בגליון נב תשרי תשפ"ד.

3 הסימון הזה אינו מוגבל דווקא לשינויי קטנים, אלא הוא משמש גם לשינויים גדולים במקומות שאין לנו סימון נאות אחר, למשל תוספת בתוך תוספת שהיא א"א לשים סוגריים בתוך סוגריים, או במקום שיש בחלק מעדי הנוסח נוסח קצר יותר שאיננו מקורי, כגון "את צמח דוד עבדך מהרה" במקום "את צמח דוד עבדך במהרה", שלא שייך לכתוב למעלה "[ב]מהרה" כי אז יהיה משמע שהנוסח המקורי הוא "מהרה" ויש מוסיפים לגרוס במהרה - ואדרבה, הנוסח המקורי הוא במהרה, ולכן במקרה כזה כתבתי במהרה בפנים עם כוכבית לרמז על הנוסח הנוסף שהוא מהרה.

משפט עם קו תחתי בהערות השוליים מצייין נוסח שונה המופיע **בשני כתבי יד בלבד, או בדפוס אחד וכתב יד אחד**, ומכיון שאיננו שינוי המתועד בשלושה כתבי יד שונים סביר להניח שמדובר בהשפעה זרה ולא נוסח חילופי בתוך נוסחי איטליה ולכן הנוסח הזה לא הובא למעלה כלל, ומ"מ צוין עליו קו תחתי כדי להקל על המעיין לזהות נוסחאות אלו בתוך ים הנוסחאות המופיעות רק בכתב יד בודד או בכתב יד אחד ודפוס אחד.

---> = סימון זה מורה שבמקור המועתק יש כאן טשטוש או קרע וכדומה והנוסח שבתוך < הוא הנוסח המשוער שהיה כתוב שם בהתחשב גודל השורה וכן בנוסח מקורות מקבילים וכדומה.

{---} = סימון של קטע שנאמר רק בזמנים מסוימים, כגון הוספה של נוסח החורך בתוך ברכת השנים.

יי = קיצור של שם השם (ללא הבחנה בין שם הוי"ה ובין שם אדנו"ת, וכנהוג גם בסידורי כתבי יד).

רשימת 12 כתבי היד ותיאורם

ב - כת"י בהמ"ל 4750 ס' 25651, בלי ניקוד. על ספק השפעה ספרדית עיין הע' 9. בכמה מקומות נראה שיש שם השמטה בט"ס עיין הערות 15, 54, 66.

11 - וטיקן 9, ס' 617 עם ניקוד (בכתב יד יש השפעות של נוסח אחר, כנראה נוסח קורפו, עיין הערות 40, 53, 70, וזו הסיבה שכתב יד זה מנוקד הרבה אָךְ בסוף תיבות גם במקומות שאין לו חבר בשאר מקורות איטליה: "על ירושלים עירָךְ" "בשׁוֹבְךָ לְצִיּוֹן וְלִירוּשָׁלַיִם עִירָךְ", "המסורים בִּידְךָ", ובכל אלו כ"ה גם בנוסח קורפו).

12 - לונדון 19666, עם ניקוד. על השפעת נוסחאות של עדות אחרות על כתב יד זה ראה הערות 20, 44.

22 - לונדון 18692. משנת 1478, עם ניקוד. בכתב יד זה יש כמה השפעות של נוסח אשכנז, ראה הערות: 10, 21, 27, 29, 66. בארבעה מקומות ישנה זיקה בין נוסחאות כתב יד זה לבין נוסחאות דפוס 2, ראה הערות 17, 19, 27, 29.

32 - לונדון 18230, עם ניקוד. השפעה ספרדית בודדת, עיין הע' 29.

42 - לונדון 18229, עם ניקוד. מצאתי בו השפעה ספרדית בודדת בתפילת "אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו בברכה המשולשת בתורה", שהוא גורס "האמורה לאהרן ולבניו" כנוסח הספרדי הישן, בניגוד לשאר עדי הנוסח האיטלקיים הגורסים "מפי אהרן ובניו".

10 = סדור מנהג איטליה כת"י מונטפיורי 217, בשוליים פירוש התפילות לרבי יהודה בר יקר. משנת ע"ג בערך, עם ניקוד. בכתב יד זה יש כמה השפעות של נוסח

אשכנז, ראה הערות 39, 44, 50, 66. במקור זה לא טרח הסופר להעתיק את פסוק הפתיחה י"י שפתי תפתח. כאן המקום לציין כי בקצת מקומות חסרה בפנים כתב יד זה תיבה אחת, הקיימת בכל עדי הנוסח, והושלמה בגליון על ידי מגיה (המילה "ותהי לרצון תמיד" בברכת העבודה, והמילה "לשמך הטוב באמת" בברכת ההודאה).

2מ - כ"י מוסקוויץ הידוע השייך לספריה הלאומית בירושלים, עם ניקוד, סופר אשכנזי⁴.

1פ - כת"י פרמא 3008 ס' 13732, משנת ק"ס⁵, עם ניקוד. השפעות נוסח אשכנז: ראה הע' 50.

2פ - כת"י פריס 599 משנת ה"א כ"ה, אין ניקוד. בכתב יד זה חסרים בכמה מקומות ו' החיבור בניגוד לכל שאר עדי הנוסח, ראה הע' 55, 56, 58. כמו כן בכמה מקומות חסרים בכתב יד זה תיבות בניגוד לכל שאר עדי הנוסח: ראה הערות 46, 47, 48, 49, 62, וראה גם הע' 54. בחלק ממקרים אלו מצטרף לכתב יד זה גם מחזור טורין שיש בו הרבה נוסחאות שונות וכדלהלן בערכו, אבל בחלק מהמקרים הללו הוא שונה אפילו ממחזור טורין, ובנוסף כל התיבות והמשפטים שהוסיף מחזור טורין על נוסח איטליה, אין להם זכר בכתב יד זה, ואם כן יוצא שאין להם זיקה אלא בהיעדר בלבד, וגם היא מועטת וכנ"ל, ולכן נראה לקבוע שאין זיקה אמיתית בין כתב יד זה למחזור טורין, אלא שכתב יד זה נכתב בידי סופר רש"ן (או סופר שלא היה רגיל בנוסח איטליה), ולכן יש בו השמטות של אותיות ותיבות.

3פ - כת"י פפד"מ 129, עם ניקוד.

4פ - פנסילבניה 141, עם ניקוד, הסידור כתוב בכתובה ספרדית ואכן יש בו השפעות נוסחאות ספרדיות ישנות בנוסח ובניקוד, ראה הערות 8, 16, 28, 43.

4 לפי מאפייני הכתיבה והניקוד, ואכן יש בו השפעות של נוסח האשכנזים (עיין בהערות 12, 29, 39, 50), וקודם התיקון יש שם עוד הרבה יותר נוסחאות אשכנזיות, אלא שרובם ככולם תוקנו על ידי הסופר עצמו בגליון, כדי שלא להלאות את המעיין בריבוי הערות שוליים, אביאם כאן במרוכז: "מצמיח לנו ישועה" - 2 בפנים חסר "לנו" והושלם בגליון וכ"ה בכל המקורות; אחרי "ואת כל מיני תבואתה" נוסף במז "לטובה", ואין בכל שאר המקורות. וגם במז עצמו לא נוקדה תיבה זו להורות שאין לגורסה; ויהללו לשמך במז נוסף 'את' לפני לשמך, וגם זה בהשפעת נוסח אשכנז הגורסים: "ויהללו את שמך" ולא נוקד וסומן למחיקה. כמו כן בכתב יד זה בגליונות העמידה כתובים בכתב אחר כל מיני רמזי קבלה, ולא ציינתי אליהם כלל.

5 כתב יד זה משמיט כמה פעמים תיבות ואותיות נגד כל עדי הנוסח האחרים, עיין הערות: 47, 48, 49, 55, 56, 62. ולכן מסתבר שנכתב על ידי סופר שאינו דייקן, או לחילופין סופר שלא התפלל בעצמו בנוסח איטליה.

תיאור שלושת הדפוסים הקדומים

דפוס 1 - דפוס שונצינו רמ"ו (יצויין כי דפוס זה כמעט כצלמו ודמותו חזר ונדפס בשנת רס"ג בעיר פאנו והשתמשתי גם בעותקי דפוס זה, כמדומני שבכל עותקי דפוס שונצינו ופאנו הניקוד הוא ידני ולפיכך יש שינויי ניקוד בין עותק לעותק, בעותק אחד אף ראיתי שהנקדן היה אשכנזי ורוב הניקוד שם הוא לפי מנהג אשכנז), על השפעות נוסח אשכנזיות ראה הע' 50.

דפוס 2 - סדור דפוס בולנייא משנת רצ"ז [מדפוס זה הועתק דפוס מנטובא (שי"ז), ובפרט יש לציין שבשניהם: "לכל מכותינו ולכל תחלואינו"]. בדפוס זה יש השפעות נוסח ספרדיות, ראה הערות 8, 37, 69.

דפוס 3 - מחזור רומא עם פירוש קמחא דאבישונא לר' יוחנן טריויש, נדפס בבולונייא ש' וש"א. ועיין הע' 10 והע' 21.

למרות שבתפילת העמידה יש הבדלים ניכרים בין שלשת דפוסים אלו, מ"מ בתפילת אלהי נצור יש זהות גדולה ביניהם, וכן ברוב שאר חלקי הסידור, ומזה נראה שבאופן כללי כל הדפוסים של מנהג איטליה מועתקים מן הדפוס הראשון - שונצינו רמ"ד, אלא שאת תפילת העמידה, לרוב חשיבותה, כל דפוס טרח להגיה ולשפרה לפי הרגל לשונו ולפי כתבי היד שברשותו. ואכן גם בתפילת העמידה עצמה ניכר שהדפוסים יחסית דומים זה לזה, ולכן כאשר שלושת הדפוסים שווים בנוסח אחד, נחשבים הם במשקלם כמעט כמו עד נוסח אחד, ולפיכך גם נוסח המופיע בשניים או בשלושה דפוסים לא יובא בגוף המאמר, אלא אם כן יש לנוסח זה תמיכה בשני כתבי יד.

'סדר חיבור ברכות'

טורין - סידור 'סדר חיבור ברכות' כת"י טורין. ממקור זה הובא רק שנו"ס שיש להם עדי נוסח נוספים במקורות האיטלקיים הרגילים, וזאת מחמת שמחבר הסידור הושפע ממקורות לא איטלקיים, כגון מנהג רומניא וסידור רע"ג, וכן חידש נוסחאות מדיליה, באופן שהוא בפירוש לא נוסח איטלקי טהור (אמנם בקצת מקומות הוא דומה לנוסח 11 פ, עיין הערות 9, 48, 54, 55, 58, אבל בשני כתבי יד אלו אין זכר לכל התיבות שנוספו במחזור טורין, והקשר ביניהם הוא רק בהיעדר, וכבר הוכחתי בתיאור כתבי יד אלו שמצוי בכתבי יד אלו השמטת תיבות ואותיות, ומכיון שמחזור טורין השמיט עשרות תיבות מנוסח איטליה ממילא באופן מקרי יש התאמה קלה בינו ובין כתבי היד הנ"ל). נוסח סידור זה יובא בשלימות בספרי י"ב שערי התפלה ושם ארחיב בעניינו.

לדור ודור נמליך⁹ לאל
כי הוא לבדו מרום וקדוש
ושבְּחָךָ¹⁰ אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד
כי אל מלך גדול וקדוש אתה.
ברוך אתה יי האל הקדוש:

אתה חונן לְאָדָם דעת
ומלמד לאנוש בינה
וחננו¹¹ מאתְךָ*¹² דעה ובינה והשכל*¹³.
ברוך אתה יי חונן הדעת:

השיבנו אבינו לתורתך
ודבקנו במצותיך
וקרבינו מלכנו לעבודתך

- 9 **נמליך** - כך כמעט בכל כתי"י (11 ל1 2ל 3ל 4מ 1מ 2פ 3פ 4פ) ושלושת הדפוסים. **המליכו** - ב1 בלבד, ולא מצאתי לו חבר בשאר כתבי יד של מנהג איטליה (והנוסח "נמליך" הוא קדום מאוד באיטליה, ולכן נמצא גם בכל עדי הנוסח של מנהג רומניא בימים נוראים ששם הם גורסים ברכה זו כנוסח איטליה), וסביר להניח שאין זה אלא ט"ס של איזה סופר ספרדי שהיה רגיל בנוסח "לדור ודור המליכו לאל" בימים נוראים. הנוסח "המליכו" אמנם מופיע גם בטורין אך סידור זה בלאו הכי מושפע מסידור רע"ג, ורע"ג אכן גורס "המליכו".
- 10 **ושבְּחָךָ** - כך מנוקד בכתבי היד ורוב הדפוסים (11 ל1 2ל 3ל 4ל 1מ 2מ 3פ 4פ 1 דפוס 2 דפוס 2).
ושבְּחָךָ - 2ל דפוס 3 בלבד.
- 11 **וחננו** - כך ב' החיבור בכל המקורות. **חננו** - פ1 בלבד (ואולי הוא ט"ס גרידא), וכן בטורין, וע"ע להלן שכך בגיליון כתב יד מו.
- 12 **מאתְךָ הכף בקמץ** - ל1 2ל 3ל 4ל שלושת הדפוסים. ***מאתְךָ הכ"ף בשוא** - 11 מ2 (בגיליון, בפנים שם נשמט **וחננו מאתך דעה ובינה** בטעות הדומות ונוסף בגיליון) פ1 3פ 4פ. כל אלה שמנקדים מאתך בשוא גם מנקדים והשכל ה' בפתח, ולכן נראה שהם נוקדו בידי נקדנים אשכנזיים (מ2 הוא ודאי סופר אשכנזי), ובדקתי עוד כתבי יד איטלקיים וברובם מאתך ר' בקמץ והשכל ה' בסגול, לדוגמא: סידור מנהג רומא כתב יד ירושלים הסה"ל 38.4282 משנת ה"א קנ"א [כל הברכה חסרה בפנים מו והושלמה בגיליון ושם **חננו! מאתְךָ דעה [ובינה] והשכל**. ואולי הגליון הזה לא משקף את נוסח איטליה].
- 13 **והשכל** בסגול או בצירי - 2ל 3ל 4ל דפוס 1. ***והשכל** בפתח - 11 ל1 מ2 (בגיליון) פ1 3פ 4פ דפוס 2 דפוס 3. וכבר ציין מיכאל ריז'יק, 'המחזור כמנהג רומא ומסורת הניקוד', בתוך מחקרים בסידור רומא, עמ' 135: "במחזורים איטלקיים רבים הן קדומים והן מאוחרים וצפוניים מילה זו מנוקדת בה"א סגולה". ועיין בהערה הקודמת.

והחזירנו בתשובה שלימה לפניך.
ברוך אתה יי הרוצה בתשובה:

סלח לנו אבינו כי חטאנו
מחול לנו מלכינו כי פשענו [בְּךָ*]¹⁴
כי אל טוב וסלח אתה¹⁵.
ברוך אתה יי חנון המרבה לסלוח:

ראה נא¹⁶ בעניינו וריבה ריבנו
וגאלינו מלכינו מהרה למען שְׁמֶךָ
כי [אל] גואל [ו]חזק¹⁷ אתה.
ברוך אתה יי גואל ישראל:

רפאינו יי [אלהינו]¹⁸ ונרפא
הושיענו ונושעה כי תהלתנו אתה
והעלה רפואה שלימה לכל מכותינו¹⁹
כי אל רופא רחמן ונאמן²⁰ אתה.

14 **פשענו** - 11 לו 2ל 3פ 1פ 3פ 4פ שלוש הדפוסים. **פשענו בך** - מ1. **פשענו בך** - ל4. ***פשענו לך** - ב1 מ2 פ2 וטורין. סביר להניח כי הנוסח "פשענו בך" הנדיר יותר, הינו הנוסח היותר מקורי באיטליה, אלא שמאחר ועל פי הדקדוק אינו נכון לומר "פשענו בך", לכן יש ששינו לגרוס "פשענו לך" ויש שמחקו לגמרי תיבה זו.

15 **כי אל טוב וסלח אתה** - חסר ב1, ואולי זה ט"ס גרידא כי כמעט אין לזה חבר בנוסחאות אירופה והבלקן, אולם יש לציין כי גם בכתב יד איטלקי של סדר התפילות של הרמב"ם וטיקן 25 חסר משפט זה בניגוד לנוסח הרמב"ם המקורי.

16 **ראה נא**. בכתב יד 4פ בלבד חסרה תיבת **נא** בהשפעת הנוסח הספרדי הקדום שהיה שגור בפי סופר כתב היד.

17 **גואל חזק** - ב1 מ1 מ2 פ2 פ2 4פ דפוס 1 דפוס 3 וטורין. **אל גואל חזק** - 11 לו. **גואל וחזק** - ל3 ל4 קודם התיקון, וכנראה השפעה קדומה של מנהג רומניא. **אל גואל וחזק** - ל2 פ3 דפוס 2 וכן הוגה בכתב יד 4ל, וכנראה גם זה בהשפעת רומניא.

18 **אלהינו** - נוסף ב1 ו1 לו 2ל 3ל 4פ 2פ 3פ דפוס 1 דפוס 2. **חסר** - מ1 מ2 4פ דפוס 3 וטורין.

19 **לכל מכותינו** - רוב כתיבי היד ורוב הדפוסים וטורין (ב1 ו1 לו 3ל 4ל מ1 מ2 פ1 פ2 3פ 4פ דפוס 1 דפוס 3). **לכל מכותינו ולכל תחלואינו** - ל2 דפוס 2 (כנראה בהשפעת נוסח רומניא).

20 **רחמן ונאמן**. תיבת **ונאמן** ישנה בכל המקורות מלבד ל1.

ברוך אתה יי רופא חולי²¹ עמו ישראל:

ברך עלינו יי אלהינו
את השנה הזאת לטובה ואת כל מיני תבואתה
} **בחורף מוסיף:** ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע את העולם מברכותיך²²
ותן ברכה [רווחה]²³ והצלחה בכל מעשה ידינו
וברך את שנותינו²⁴ כשנים הטובות [ו]המבורכות²⁵.
ברוך אתה יי מברך השנים:

תקע בשופר גדול לחרותינו
ושא נס לקבץ גליותינו²⁶.
ברוך אתה יי מקבץ נדחי עמו ישראל:

השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה
ותמלוך עלינו אתה²⁷ לבדך²⁸

21 **חולי** - הל' בצירי בכל המקורות (ו1 ל1 ל3 ל4 ל5 מ1 מ2 מ3 פ1 פ2 פ3 פ4 פ5 דפוס 1 ברוב עותקיו דפוס 2), מלבד 2 לדפוס 3 הגורסים **חולי הל' בחיריק**, כנוסח הייחודי לבני אשכנז-צרפת, וכן בעותק בודד של דפוס 1 שנוקד בידי אשכנזי.

22 על פי כל המקורות הישנים, דהיינו כל כתבי היד ושלוש הדפוסים הראשונים, המשפט הזה כולו הוא תוספת לחורף בלבד ואינו נאמר כלל בקיץ (בחלק מהמקורות יש על כך הוראה מפורשת, ובאחרים ניכר הדבר בבירור בצורת הכתב השונה בכל משפט זה על ידי הקטנת הכתב או שינוי סוג הכתב או היעדר ניקוד), וזה תואם למנהג כל עדות ישראל להאריך בבקשות בברכה זו בחורף. בדפוסים מאוחרים שינו לגרוס משפט זה גם בקיץ, באופן שבקיץ אומרים "ותן טל לברכה" ובחורף "ותן טל ומטר לברכה" וזה חיקוי מנהג אשכנז (שאינו לו חבר בזה).

23 **רווחה** - כ"ה ברוב המקורות (ו1 ל1 ל2 ל3 ל4 ל5 מ1 מ2 מ3 פ1 פ2 פ3 פ4 פ5 ושלוש הדפוסים). **חסר** - בו מו 2פ וטורין.

24 **שנותינו**. כך בכל המקורות בלשון רבים ולא **שנתינו**.

25 **המבורכות** - ו1 ל1 ל2 ל3 ל4 מ1 מ2 פ1 דפוס 3. **המבורכות** - בו מ2 פ2 פ3 פ4 דפוס 1 דפוס 2.

26 בכל כתבי היד והדפוסים הישנים אין זכר למשפט "וקבצנו יחד וכו'", ונוסף כן בסוגריים רק בדפוסים המאוחרים.

27 **אתה לבדך** - בו ו1 ל1 ל3 ל4 מ1 מ2 פ1 פ2 פ3 פ4 דפוס 1 דפוס 3 וטורין. **אתה יי לבדך** - 2 לדפוס 2 כנראה בהשפעת נוסח אשכנז. **חסר** - מו בלבד.

28 **לבדך**. רק 4פ מנקד **לבדך** כנוסח הספרדי הקדום שהיה שגור בפי סופר כתב היד.

[בחסד וברחמים] בצדק ובמשפט²⁹.
ברוך אתה יי מלך אוהב צדקה ומשפט:

{למשומדים}³⁰

29 **בצדק ובמשפט** - כן ברוב ככל המקורות (ב1 ו1 ל1 4ל 1פ 2פ 4פ דפוס1 ודפוס3), וזהו כנראה נוסח איטליה המקורי.

ברחמים בצדק ובמשפט - 3ל בלבד, וזה בדיוק כנוסח הספרדים.

בחסד וברחמים וצדיקנו במשפט - מ1 מ2 בלבד, וזה בדיוק כנוסח אשכנז, וכנראה הוא טעות המעתיק של הסופר האשכנזי (בטורין): "**בחסד וברחמים צדיקנו במשפט**" בהשפעת נוסח רומניא ואכ"ל).

בחסד וברחמים בצדק ובמשפט - 2ל 3פ דפוס2. וכנראה זה הרכבה של נוסח אשכנז עם נוסח איטליה.

30 **פתיחה לברכת המינים**: כידוע ברכת המינים סבלה במשך הדורות מפגעי הצנזורה, ישנם ארצות שהתערבות הצנזורה בברכה זו החלה רק בתקופת הדפוסים, כך למשל המצב בסידורי אשכנז, אולם ישנם ארצות שכבר מאות שנים קודם החלה הצנזורה להתערב בנוסח ברכה זו, כך למשל בארץ ספרד כבר בשנת ה' אלפים ט"ו גזרה המלכות שלא לברך כלל ברכה זו. כצפוי בארץ איטליה, הסמוכה ביותר למרכז הנצרות הגדול באירופה, סבלה ברכה זו את מירב פגעי הצנזורה, אם על ידי כפייה חיצונית, ואם כ"הקדמת רפואה למכה" על ידי צנזורה פנימית מכוונת, למעשה לא שרד לפליטה כתב יד איטלקי בלי שום צנזורה. כבר עמד על כך אורי ארליך במאמרו באנגלית על ברכת המינים, שם הוא כותב שיש מאות סידורי כתבי יד איטלקיים, ומתוכם הוא בדק כמאתים כתבי יד איטלקיים, וברובם ניכרת התערבות הצנזורה, והוא בחר מתוכם 8 כתבי יד שניכר שיש בהם פחות צנזורה!, והם פרמה די רוסי 1901; פריס 595; לידס 58; לונדון המוזיאון הבריטי 13260; מוסקבה 679; פרמה די רוסי 1924; פלורנץ 33; קיימברידג' 491,1 (ס' 31490). הצנזורה בברכה זו באה בכמה פנים, ברוב המקורות יש פשוט מחיקות של תיבות ומשפטים, בחלקם לאחר המחיקה נכתב נוסח חדש מרוכך, ובחלקם נשאר רק מחיקה בלי תחליף. לעיתים המחיקה עזה ולא נותר שריד ופליט מהנוסח הקודם, אך לעיתים ניתן במאמץ לזהות את התיבות שנמחקו. בנוסף ברוב המקומות יש צנזורה כבר בכתיבת הסופר הראשון, כלומר שמלכתחילה הסופר כתב נוסח שאיננו נוסח מקורי אלא נוסח מצונזר כגון "וכל הזדים כרגע יאבדו" וכל אויביך יכרתו" או שלא כתב תיבות "ומלכות זדון", או השמטת תיבת "וכל גוים אויבי עמך ישראל". וכאן הבן החכם שואל, אם המצב כה עגום ומסוכן, איך בכלל ניתן לדעת מהו הנוסח המקורי ומהו הנוסח המצונזר? והתשובה לכך, היא שיש לנו בכמה מקורות תיבות שנמחקו על ידי הצנזורים וניכר מה היה כתוב קודם המחק ומה נכתב לאחר המחק, וממקורות אלו אנו לומדים בבירור שתיבות אלו היו לצנינים בעיני הצנזורים ובאילו תיבות החליפום. לדוגמה במשפט "וכל המינים כולם כרגע יאבדו", בהרבה כתבי יד המילה "המינים" מחוקה לגמרי והוחלפה בתיבת "הזדים", ובדפוס 1 ניכר שקודם המחיקה היה כתוב "המינים", וכן הוא בכמה כתבי יד. בנוסף עומדים לרשותנו נוסחאות שאר העדות, שבהם שרדו מספר רב של עדי נוסח לא מצונזרים, ומהם אנו יודעים שבכל הנוסחאות כולם במשפט הפתיחה נזכרו "למשומדים", ולעיתים עם תוספות (כגון בנוסח פרס), ובמשפט של

"כרגע יאבדו" נזכרו בכל הנוסחאות "המינים" ולעיתים עם תוספות (כגון בנוסח ספרד ופרובנס נוסף גם מלשינים), ובמשפט של "מהרה יכרתו" נזכר בכל הנוסחאות אויבי עם ישראל כגון "אויבי עמך" או "אויבי עמך ישראל" או "אויבנו" ואין נוסח שבו יש איזכור של אויבי השם כגון "אויביך", ולכן הגם שבנוסח איטליה הרבה כתיב יד כותבים "וכל אויביך יכרתו" אין זה אלא נוסח מצונזר, והנוסח האיטלקי המקורי הוא "וכל גוים אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו" וכפי שהוא בכמה מקורות איטלקיים, ואכן עין רואה בכמה כתיב יד שהיה מתחילה נוסח ארוך התואם לנוסח המקורי, והצנזורה מחקה כל המשפט והוחלף במשפט "וכל אויבך יכרתו".

ומכיון שרבו בברכה זו מחיקות ונוסחאות בעדי הנוסח השונים הנני מעתיק כאן כל עד נוסח בנפרד, כשיש מחיקה השלמתי את הנוסח שיש לשער שהיה במקור בתוך --->:

בדפוס 1: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ומלכות זדון ?מהרה תעקר ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים: [הצנזור מחק את תיבת "המינים" וכתב מעל "הזדים" אך שרידי האותיות של "המינים" ניכרות בבירור, כמו כן הצנזור מחק את התיבות "ומלכות זדון מהרה תעקר" אך גם כאן שרידי האותיות ניכרות בבירור].

בדפוס 2: ולמלשינים בל תהי תקוה וכלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ותכניע אותם במהרה בימינו ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים. [אף בדפוס מנטובא שי"ז הנוסח זהה].

בדפוס 3: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ומלכות זדון ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 1: ולמלשינים בל תהי תקוה יע יאבדו וכל ... אויביך ותכניע ... במהרה בימינו באי שובר אויבים ומכניע זדים [בחלק מהקרוחות הושלם חלקית הנוסח ביד סופר מאוחר ולא טרחתי להעתיקו, יתכן שגם הר' של אויביך היא תוספת מגיה ואינה מקורית]. בכתב יד 11 מחוק הרבה ושרד: ולמלשינים [תיבה זו בכתב גדול המורה על תחילת הברכה] בל תהי תקוה וכל המינים <השלמתי לפי שרידי האותיות והניקוד> כלם כרגע יאבדו וכל <גוים> כך ניכר מהשרידים] אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו [ותכניע] אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 1: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים כולם [כך קודם התיקון כניכר בבירור משרידי האותיות, לאחר מכן נמחקו תיבות "וכל המינים כולם" ונכתב "וכולם"] כרגע יאבדו וכל אויביך יכרתו ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 2: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל הזדים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך יכרתו ומלכות זדון [תיבות "ומלכות זדון" נמחקו אך שרידיהם ניכרים בבירור] מהרה תעקר ותשבר ותכניעם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 3 אין שום מחיקה אבל מלכתחילה נוסח מעט מצונזר: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל הזדים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 4 אין שום מחיקה אבל הנוסח מלכתחילה מצונזר: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל הרשעים והזדים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 10: <למשומדים> ולמלשינים בל תהי תקוה <וכל המינים> כלם כרגע יאבדו <ומלכות

³¹ ולמלשינים בל תהי תקוה

זדון מהרה]בכתב מאוחר נכתב במקום "ומלכות זדון מהרה": וכל אויביך יכרתו ונתעקר ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים. בכתב יד 2מ, בכתב הסופר הראשון נכתב כל הנוסח המקורי אך הצנזור מחק כמה מילים מחיקה עזה בלא שום שריד ופליט: ... ולמלשינים בל תהי תקוה וכל ... כלם כרגע יאבדו וכל ... אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו ... מהרה תעקר ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 1פ - ולמלשינים בל תהי תקוה ... כולם כרגע יאבדו וכל אויבי ... מהרה יכרתו ... ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים [מגיה מאוחר הגיה "וכולם כרגע" וכן הגיה "וכל אויביך" במקום "וכל אויבי ..."].

בכתב יד 2פ: ולמינים בל תהי תקוה וכל ... [מילה מחוקה שקשה לפענחה, כנראה הזדים] כולם כרגע יאבדו וכל אויביך יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשברם ותכניעם במהרה בימינו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 3פ: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל <המינים> [יש כאן מילה מחוקה וכך יש להשלים, בכתב מאוחר נכתב "הזדים"] כולם כרגע יאבדו וכל אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר <כך יש להשלים לפי שיעור הקרחה, וכן לפי שרידי האות ע' של תיבת עמך שנמחקה בידי הצנזור, סופר מאוחר הוסיף ך' סופית לתיבת אויבי והוסיף מעל המחיקות תיבת יכרתו וכך הנוסח החדש יוצא "וכל אויביך יכרתו" וללא איזכור מלכות זדון] ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים.

בכתב יד 4פ אין שום מחיקה אבל הנוסח מלכתחילה מצונזר: ולמלשינים בל תהי תקוה וכל הזדים כלם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים.

בנוסף טרחתי להשיג את אחד מכתבי היד הטובים ביותר שהשתמש בהם אורי ארליך במאמרו הנ"ל, והוא כתב יד קיימברידג' הנ"ל, והנה נוסח ברכת המינים שם כפי שהעתקתי מצילום כתב היד: **"ולמינים ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים כלם כרגע יאבדו וכל גויים עמך ישראל מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו. ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים"**

31 {למשומדים} ולמלשינים - כאמור בפתיחה אין לנו מקור איטלקי ללא שום צנזורה או מחיקה, ובשאר נוסחאות העדות הברכה פותחת ב"למשומדים אל תהי תקוה" ויש נוסחאות שהוסיפו עוד כגון בנוסח פרס "למשומדים למינים ולזדים לכופרים ולרשעים אל תהי להם תקוה". והנה כמעט בכל המקורות האיטלקים יש תיבת "ולמלשינים" בתחילת הברכה, ומאחר וקללה על מלשינים קיימת בהרבה נוסחאות גם קודם הצנזורה, לכן אין סיבה להניח שלא היה זה חלק מקורי מנוסח הברכה באיטליה. ומאידך לא יתכן שלא היה בנוסח המקורי תיבת "למשומדים", ולכן נראה לשער שבנוסח איטליה המקורי הברכה פתחה **"למשומדים ולמלשינים בל תהי תקוה"**. ואכן במקורות 1מ 2 יש תיבה מחוקה קודם תיבת "ולמלשינים". ובמקור 1א אף ניכר שתחילת התיבה המחוקה היא ל... [ובכתב יד זה עצמו בפירוש ר"י בר יקר שבגליון שם, היה כותרת לברכה "למשומדים" וגם היא נמחקה, אבל שרידיה ניכרים שם היטב, והכותרות שם תואמות לנוסח איטליה, אף כשנוסח ר"י בר יקר שונה מנוסח איטליה, למשל בברכה שלישית הכותרת שם "לדור ודור" ולא

וכל המינים³² כלם כרגע יאבדו
 וכל גויים³³ אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו
 ומלכות זדון³⁴ מהרה תעקר ותשבר
 ותכניע³⁶ אותם במהרה בימינו.
 ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים:

(למשל סדור מנהג פרובנס מאה יד לונדון 18690 (694) ס' 5060. בכל הקטלוגים קוטלג בטעות כסידור מנהג איטליה, ושם קודם המחיקה יש נוסח דומה מאד למה שהזכיר הרב צוקר).

32 **המינים** - כך לו ובדפוס 1 ודפוס 3, וכן ניכר משרידי 11 קודם המחיקה, וכך כנראה היה כתוב גם במקורות מו 19 39 קודם המחיקה. ב-מ 29 נמחק ונכתב בכתב אחר הזדים, וכן נכתב מלכתחילה במקורות 22 33 29 49, ובמקור 44 "הרשעים והזדים".

33 **גויים** - במקום זה ישנה תיבה מחוקה בשלושה כתבי יד (11 ו 2), ויש להשלים "גויים" על פי שני כת"י שהובאו במאמרו של ארליך באנגלית הנ"ל (והם: פרמה 1024 דה רוסי 1901; קיימברידג' 491,1, ושם חסר בט"ס תיבת "אויבך"), וכן ניכר גם בשרידי התיבה המחוקה במקור 11, וכן מצאתי גם בכתב יד ירושלים הסה"ל 3.4281 משנת ה'קנ"א. דפוס 1 22 29 הנוסח מצונזר מעיקרא: "וכל אויבך יכרתו" וכעין זה לו 33 "וכל אויבך מהרה יכרתו". 19 39 יש מחיקות אבל גם לפני המחיקה לא היה כתוב תיבת "גויים", ובכתב יד 39 אף ניכר שלא היה כתוב אויבך אלא אויבי עמך. נוסח "וכל גויים אויבי עמך" הינו ייחודי לנוסח איטליה, ומידידי הרב נפתלי יחיאל גולדמינץ שמעתי לשער שאולי הוסיפו כן יהודי איטליה הקדמונים בכדי שתהא בידם "תשובת המינים", שאם יאמרו הנוצרים אתם מקללים אותנו בתפילתכם ישיבו להם שהם אין מקללין אלא את הגויים, והרי בתקופות קדמוניות הנוצרים החשיבו את עצמם ליהודים, וגויים בעיניהם היו רק עובדי עבודה זרה, ודוק.

34 **ומלכות זדון** - מחוק 11 מו 29 19 29 39, וכך יש להשלים על פי שאר כת"י (מו 22 33, וכן בהרבה כתבי יד אחרים) ודפוס 1.

35 **מהרה** - כ"ה מ 22 29 (קודם התיקונים והמחיקות) לו 29, (מחוק 11 לו 29 39 וכן מחוק או קרוע בג' העותקים של דפוס 1 שברשותי) וכ"ה כמעט בכל הכתבי יד שהובאו בפירוט במאמרה באנגלית של רות לנגר על מיפיו מחזורים (נמנו שם 17 כתבי יד שיש בהם תיבה זו ומתוכם 16 גורסים "מהרה" ורק אחד בלבד גורס "במהרה"). בנוסח הברכה של איטליה במאמרו של ארליך כתוב למעלה "במהרה" ולא נזכר חילוף בזה במדור השנו"ס שם, וזה לא יתכן שכל שמונת כתבי היד שהיו לארליך גרסו כולם "במהרה", ולהדיא בדקתי בחלקם ואיתא "מהרה" ולכן בהכרח שטעות הדפוס היא וצ"ל שם "מהרה", וא"כ אדרבה בכל שמונת כתבי היד שהיה לארליך היה כתוב "מהרה" ולכן לא הביא חילוף בזה בשנו"ס.

36 **ותשבר ותכניע אותם** - כן ברוב המקורות (לו 33 44 מו 29 19 39 דפוס 1, וכן "ותכניע אותם" בו 11 דפוס 3, אלא שבמקורות אלו נמחק על ידי הצנזור המשפט שלפניהם כולל תיבת "ותשבר", וכן "ותכניע אותם" בדפוס 2 וכן 49 ובשניהם מלכתחילה לא נכתב קודם לכן). **ותשברם ותכניעם** - 29 בלבד. **ותשבר ותכניעם** - 22 בלבד. במאמרה הנ"ל של רות לנגר הובא נוסח 53 כתבי יד איטלקיים במשפט זה, מתוכם רק 17 כתבי יד נשתמר המשפט כולו (באחרים אין "מהרה תעקר"), ובאותם 17 כתבי יד 14 גורסים "ותשבר ותכניע אותם", וכנוסח רוב המקורות דלעיל,

על החסידים ועל הצדיקים
ועל גרי הצדק
ועל פליטת עמך בית ישראל
יהמו³⁷ רחמיך יי אלהינו
ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך [הטוב]³⁸ באמת
ושים חלקינו עמהם
לעולם³⁹ לא נבוש
כי בך⁴⁰ בטחנו מלך עולמים.
ברוך אתה יי משען ומבטח לצדיקים:

|על ירושלים / ולירושלים| עיך⁴¹ ברחמים תשוב
ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו.
ברוך אתה יי בונה ירושלים:

את צמח⁴² דוד [עבךך]⁴³

שני כתבי יד בודדים גורסים "ותשברם ותכניעם". באחד בודד הגירסה "ותשבר ותמגר ותכניעם".
ובכתבי היד האחרים שבהם המשפט הזה קוצץ ברובו, שם הנוסח הרווח הוא לגרוס "ותשברם
ותכניעם במהרה בימינו".

37 **יהמו רחמיך** - כך כמעט בכל המקורות (ב 11 ל 1 ל 3 ל 4 ל 1 מ 2 מ 1 פ 2 פ 3 פ 4 פ 5 פ 1 דפוס 3
וטורין). **יהמו נא רחמיך** - דפוס 2 בלבד וכנראה בהשפעת נוסח הספרדים.

38 **הטוב** - **נוסף** 11 ל 1 ל 3 ל 4 ל 2 מ 3 פ 4 פ שלושת הדפוסים (וזהו נוסח ייחודי לרומניא, וכנראה הוא
השפעה קדומה של רומניא על מקצת בני רומא). **חסר** - ב 1 ל 2 (ושם חסר "באמת" בט"ס) מ 1 פ
2 פ וטורין.

39 **לעולם** - ב 11 ל 1 ל 2 ל 3 ל 4 פ 5 פ 2 פ 3 פ שלשות הדפוסים וטורין. **ולעולם** - מ 1 מ 2 בלבד (כנראה
בהשפעת נוסח אשכנז הישן, מ 2 למשל ודאי נכתב בידי סופר אשכנזי).

40 **כי בך** - כך בכולם. **כי בשמך הגדול** - 11 בלבד וזה כנוסח קורפו (וכן פרוונס-קטלוניה).

41 **על ירושלים** - רוב כתבי היד (ב 11 ל 1 ל 3 ל 4 ל 1 מ 2 מ 2 פ 3 פ) ודפוס 2. **ולירושלים** - ל 2 פ 4 פ דפוס
1 דפוס 3 וטורין. הניקוד עיךך מופיע בכל המקורות.

42 **צמח**. חסר 3 פ בפנים בט"ס והושלם בגליון.

43 **עבךך** - **נוסף** 11 ל 1 ל 2 ל 3 ל 4 מ 1 מ 2 מ 3 פ ושלושת הדפוסים (ולגבי הניקוד, במקורות 11 ל 1 ל 2 ל 3 ל 4
מ 2 מ 3 פ דפוס 2 דפוס 3 **עבךך** הכ"ף בקמץ, ורק בדפוס 1 בחלק מהעותקים **עבךך** הכ"ף בשוא, וכן
מנוקד פ בהשפעת הנוסח הספרדי הישן שהיה שגור בפי סופר כתב היד). **חסר** - ב 1 פ 2 פ וטורין.

במהרה*⁴⁴ תצמיח
וקרנו תרום*⁴⁵ בישועתך
כי לישועתך קוינו כל היום*⁴⁶.
ברוך אתה יי מצמיח קרן ישועה:

שמע קולינו יי אלהינו
וחוס וחננו*⁴⁷ ורחם עלינו
וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו ואת תחינתנו*⁴⁸
כי אב מלא רחמים רבים אתה הוא*⁴⁹ מעולם
ולא נשוב ריקם מלפניך
כי אל שומע תפלה ותחנון אתה.
ברוך אתה יי שומע תפלה:

רצה יי אלהינו בעמך ישראל
ואל תפילתם שעה*⁵⁰
והשב העבודה לדביר ביתך*⁵¹

44 **במהרה** - רוב ככל כתבי היד (ב1 ו1 ל2 ל3 ל4 מ2 פ1 פ3 פ4) ושלשת הדפוסים. ***מהרה** לו מ1 פ2, וכנראה בהשפעת נוסחאות אחרות (כגון אשכנז ספרדים ורומניא שכל אלה גורסים "מהרה"), וכן בטורין.

45 **תרום** - שלושת הדפוסים ורוב כתבי היד (ב1 ל2 ל3 ל4 מ2 פ1 פ2 פ3 פ4 וטורין). ***תרום** - ו1 ל1 מ1, ואולי הושפעו מנוסח קורפו.

46 **כי לישועתך קוינו כל היום**. חסר פ2 בט"ס.

47 **וחוס וחננו** - אין פ2 בלבד.

48 **ואת תחינתנו** - אין פ2 וטורין.

49 **הוא** - אין פ2 (וכן חסר בטורין אבל שם גם חסר תיבת **מעולם**).

50 **ואל תפלתם שעה** - רוב כתבי היד ורוב הדפוסים (ב1 ו1 ל1 ל2 ל3 ל4 פ1 [בגליון ועיין להלן] פ2 פ3 פ4 דפוס 2 דפוס 3). **ובתפלתם שעה** - מ1 מ2 פ1 בפנים (ושם אין "שעה") דפוס 1 וטורין, וכנראה ששלושת כתבי היד שגורסים "ובתפלתם שעה" הושפעו מנוסח אשכנז, וכמו שענינו רואות ששנים מתוכם דילגו תיבת "שעה" כנוסח אשכנז (מ2 בפנים חסר **שעה** ונוסף בגליון בכתב הסופר הראשון, וע"כ שמתחילה שכח לכותבו מהרגל נוסח אשכנז, פ1 בפנים גם חסר **שעה**, ואפילו המגיה שהגיה "ואל תפלתם" שכח להוסיף תיבת "שעה") ולפיכך לא הבאתי נוסח "ובתפלתם" למעלה אף שהוא מתועד קודם התיקון בשלושה כתבי יד ודפוס אחד.

51 **ביתך** - ו1 ל1 מ2 פ1 (ככל הנראה) פ3 דפוס 3. ***ביתך** - ל2 ל3 ל4 מ1 פ1 דפוס 1 דפוס 2. וכנראה הושפעו מנוסחאות אחרות (כגון אשכנז ספרדים ורומניא שכל אלה מנקדים ביתך).

ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון
ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך
ותחזינה עינינו בשוֹבֵךְ לציון ולירושלים עיךָ⁵² ברחמים⁵³ כמאז.
ברוך אתה יי
המחזיר ברחמיו [מהרה]⁵⁴ שכינתו לציון:

מודים אנחנו לך
שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו
על חיינו המסורים בידך
ועל⁵⁵ נשמותינו הפקודות לך
ועל נסִיך שבכל יום ויום עמנו
ועל נפלאותיך⁵⁶ וטובותיך שבכל עת ערב ובוקר וצהרים
הטוב כי לא כלו רחמיך
המרחם⁵⁷ כי לא תמו חסדיך
ומעולם קוינו לך
לא הכלמתנו יי אלהינו

52 עיךָ - כך הניקוד ברוב ככל המקורות. עיךָ - דפוס 2, וכן במקור 11 עיין מבוא.

53 11 בלבד מוסיף תשוב, וזהו נוסח ייחודי לקורפו (וכן לקטלונאי-פרובנס) ועיין במבוא שכנראה כתב יד זה מושפע מנוסח קורפו, אם לא שנדחוק שהוא ט"ס באשגרה מברכת ירושלים "על ירושלים עיך ברחמים תשוב".

54 54 ברחמי - ל1 ל3 מו 2מ 1פ 2פ 3פ 4פ ושלושת הדפוסים. ברחמי מהרה - 11 ל2, וכן הנוסח בשבה"ל בובר עמ' 18. מהרה - כך בטורין ואין בו "ברחמי" כנראה בהשפעת נוסחאות אחרות כדרכו, וכן הוא "מהרה" בלי "ברחמי" גם בשני כתבי יד בודדים ב1 פ2, ושניהם רגיל בהם השמטת תיבות בודדות בט"ס, ובפרט תיבות שאינם נמצאות בנוסחי שאר עדות, ונראה שגם כאן הם משתלשלים מהנוסח המורחב "ברחמי מהרה", אלא ששניהם דילגו על תיבת "ברחמי" בט"ס (בנוסף בדקתי כעשרה כתבי יד איטלקיים נוספים, וברובם היה הנוסח "ברחמי" ובמיעוטם "ברחמי מהרה", ורק בכתב יד בודד נוסף מצאתי רק "מהרה" - כתב יד לונדון 19064, ומסתבר שגם שם הסופר דילג על התיבה הזאת שלא הייתה שגורה בפיו, וכמו שיש שם לא מעט השפעות נוסח של עדות אחרות).

55 ועל נשמותינו - כ"ה בכל המקורות. על נשמותינו - 2פ בלבד וכן טורין.

56 ועל נפלאותיך - כ"ה בכל המקורות. על נפלאותיך - 2פ בלבד (אבל גם שם ועל נסיך כשאר מקורות).

57 המרחם. 2מ בלבד מוסיף "רחם עלינו", וחסר בכל הדפוסים ובכל כתי"י ובטורין. ונראה שאינו נוסח, אלא טעות גרידא באשגרה מברכת אהבת עולם "המרחם רחם עלינו". בכתב יד 4ל הוסיף מאן הדוא אות ו' כך שיוצא "והמרחם", וכנוסח אשכנז, ואין לזה חבר בשאר מקורות נוסח איטליה שבידי.

ולא עזבתנו ולא הסתרת⁵⁸ פניך ממנו.
 על כולם יתברך ויתרומם שְׁמֶךָ מלכינו תמיד [בחזרת הש"ץ הציבור עונים: לעולם ועד]⁵⁹.
 כל החיים יזדוך סלה
 ויהללו לשְׁמֶךָ הטוב באמת.
 ברוך אתה יי
⁶⁰ הטוב שְׁמֶךָ וְלֶךָ נְאֻה להודות:

שים שלום טובה וברכה חן וְחֶסֶד⁶¹ ורחמים
 עלינו ועל כל ישראל עמך
 ברכינו אבינו כולנו כאחד באור פניך
 כי באור פניך נתת לנו יי אלהינו
 תורת חיים אהבה וְחֶסֶד צדקה ברכה ישועה⁶² ורחמים⁶³ [וחיים]⁶⁴ ושלוש
 וטוב יהיה בעיניך לברך את כל עמך ישראל
 [תמיד]⁶⁵ בכל עת ובכל שעה בשְׁלֹמְךָ⁶⁶.

- 58 **ולא עזבתנו ולא הסתרת** - כ"ה בכל המקורות. **לא עזבתנו לא הסתרתה** - פ2 וטורין בלבד.
- 59 **בחזרת הש"ץ הציבור עונים:** לעולם ועד - על פי הוראה הכתובה להדיא בגיליון 10 כאן, וכן בהוראות המצויות בדפוס 1 (וכמה כת"י כגון מ2) בהוראות לאחר דיני מודים דרבנן.
- 60 **בא"י הטוב שמך.** במקור פ1 נוסף בין השיטין לאחר בא"י **"אל חי"**. נוסח כזה מצאתי גם בעמידה לחול בכתב יד לונדון 16577, ושם הוא בפנים ולא רק בין השיטין. מקור נוסף לנוסח נדיר זה מצא ידידי הרב ד"ר יעקב פוקס בקטע כריכה קדום מספריה פרטית, מספרו בסה"ל 75711, המכיל חלק מחזרת הש"ץ של תפילת מוסף ליום כיפור ומלבד הפיוטים מכיל תפילות הקבע מ"זכור רחמך" באמצע מודים עד סוף ברכה אחרונה והכל כנוסח הדפוסים ושאר כתבי היד של מנהג איטליה, וגם בקטע הזה מופיעה החתימה הייחודית "ברוך אתה יי **אל חי** הטוב שמך ולך נאה להודות" (נוסח חתימה זו אינו מוכר לי ממקור אחר, ואולי מלכתחילה הוא היה מיוחד לימים נוראים וצ"ע).
- 61 **וְחֶסֶד** - כך בשוא במקום זה ברוב ככל המקורות ו1 2ל 3ל 4ל (ושם בסמוך חסר בפנים **"כי מאור פניך"** בטעות הדומות והושלם בגיליון) מ1 2מ 3פ 4פ שלושת הדפוסים. וְחֶסֶד - 1ל בלבד, וכנראה טעות מבסמוך "אהבה וְחֶסֶד" ששם בכולם **וְחֶסֶד** בקמ"ץ כי שם הוא בהפסק (4פ בצילום שברשותי כאן אין ניכר הניקוד, ולהלן הוא גורס וְחֶסֶד בקמץ כמו כל עדי הנוסח).
- 62 **ישועה** - אין פ2 וטורין בלבד.
- 63 **ורחמים.** מ1 וטורין גורסים **רחמים**.
- 64 **וחיים** - **נוסף** ו1 1ל 2ל 3ל 4ל 5פ 6פ 7פ 8פ 9פ דפוס 2 דפוס 3. **חסר** - 1מ 2מ 3פ 4פ דפוס 1 וטורין.
- 65 **תמיד** - **נוסף** ו1 1ל 2ל 3ל 4ל 5מ 6פ 7פ 8פ 9פ ושלושת הדפוסים, וכנראה בהשפעת רומניא. **חסר** - 1מ 1פ 2פ(ע"ש) וטורין.
- 66 **בשְׁלֹמְךָ** - כן ו1 1ל 2ל 3ל 4ל 5מ 6פ 7פ 8פ 9פ ושלושת הדפוסים. **בשְׁלֹמְךָ** - מ1 2ל. דפוס 1 קרוע בכל

ברוך אתה יי המברך את עמו ישראל בשלום:

[יש מוסיפים "אלהי נצור וכו'"]⁶⁷

יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי.
⁶⁸עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום על כל⁶⁹ ישראל⁷⁰.

העותקים שלי. חסר - ב1 וכנראה בט"ס.

67 **פיסקת אלהי נצור** חסרה ברוב כתיבי היד (ב1 לו 2ל פ1 2פ 3פ) ונמצאת רק במקצתם (ל3 [ושם בכתב קטן וללא ניקוד] 4ל מ1 4פ), ובמקור 11 ובצמוד לסוף העמידה מובא עושה שלום וכו' וללא אלהי נצור, ורק לאחר מספר הוראות למתפלל נכתב "קודם שיפסע שלוש פסיעות (ראשי) [רשאי] לומר דבר של-תחנונים כיצא באלו", ולאחר הקדמה זו מועתקת תפילת אלהי נצור, וכן הוא ממש במקור מ2 אלא ששם נוסח ההוראה: "ויש נוהגים לומר' תחנונים אילו קודם שלוש פסיעות", וכעין זה גם בשלושת הדפוסים. הנוסח המלא של פיסקת "אלהי נצור" בעדי הנוסח השונים של מנהג איטליה יופיע בס"ד בספר י"ב שערי התפלה.

68 **פיסקת עושה שלום וכו'** - ב1 ו1 לו 2ל 3ל מ2 1פ 3פ דפוס 1 דפוס 2 דפוס 3. חסר רק 2פ ושם גם אין יהיו לרצון וע"כ שקיצר. וכן לא הועתקה פיסקה זו במקור 4ל, ובמקור 4פ הפיסקה מובאת בקיצור: "עושה שלום"ם". בטורין יש סדר אחר של אמירת שלום: "שלום בימיני" ע"ש.

69 **על כל - כ"ה** בכולם. **עלינו ועל כל** - דפוס 2 בהשפעת נוסח הספרדים.

70 **כל ישראל - ב1 לו 2ל 3ל מ2 1פ 3פ דפוס 1 דפוס 3. כל ישראל אמן - 11**(בהשפעת נוסח קורפו) דפוס 2.

